

Υπό δημοσίευση (2011)

**Από το έθνος στην εθνολογία:
η μελέτη της ετερότητας στη δεκαετία του 1920**

**Γιώργος Αγγελόπουλος
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας**

Η ακαδημαϊκή αποκατάσταση της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην Ελλάδα εμπεδώνεται στη δεκαετία του 1980.¹ Η εν λόγω διαδικασία συνδέεται με το εκσυγχρονιστικό πρόταγμα της ελληνικής κοινωνίας (Gefou-Madianou 1993 και 2000, Panopoulos 2003, Παπαταξιάρχης 1999) που εξελίσσεται καθώς η Ελλάδα αποκτά πιο οργανικές πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές σχέσεις με ό,τι σχηματικά αποκαλούμε Δύση. Μέρος αυτών των σχέσεων αποτελεί και η διαχείριση του πλεονάσματος ετερότητας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, διαχείριση όπου καλείται να συμβάλει με τον τρόπο της και η ανθρωπολογία. Στην πραγματικότητα όμως η ελληνική κοινωνία βίωσε και στο παρελθόν ανάλογες εμπειρίες.

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών δημιούργησε σημαντικές προκλήσεις και διλλήματα στο ελληνικό κράτος. Η ποικιλομορφία των «αλλοεθνών» πληθυσμών της Μακεδονίας, της Θράκης αλλά και

¹ Ευχαριστώ τους Κ. Τσιτσελίκη, Ε. Παπαταξιάρχη, Θ. Δραγώνα, Ν. Διαμαντούρο, Β. Νιτσιάκο, Δ. Γκέφου - Μαδιανού, Ν. Ροτζώκο, Δ. Σταματόπουλο, Κ. Γκουγκουλή, Δ. Τζάκη και Σεβαστή Τρουμπέτα για τις συμβουλές τους στη συγγραφή αυτού του άρθρου. Το παρόν κείμενο αναπτύσσει περαιτέρω τους προβληματισμούς που έθεσα στο δημοσιευμένο στα αγγλικά άρθρο μου "Contested territories and the quest for ethnology: People and places in Izmir 1919-1922" (στον τόμο *Spatial Conceptions of the Nation*, επιμ. Ν. Διαμαντούρου, Θ. Δραγώνα και C. Keyder, Λονδίνο: Tauris, 2010).

της περιοχής της Αρμοστείας Σμύρνης ενίσχυσε πρακτικές και αντιλήψεις που αφενός συνδέονται με την εθνική πολιτική του «εξελληνισμού» και αφετέρου παραπέμπουν σε αποικιακά πλαίσια διοίκησης. Προέκυψε έτσι η ανάγκη επιστημονικής μελέτης της ετερότητας με τρεις αλληλοσυνδεόμενους στόχους: (α) την πιο ομαλή ένταξη των «αλλοεθνών» στο ελληνικό κράτος, (β) την καλύτερη διαχείριση των πλουτοπαραγωγικών πηγών των Νέων Χωρών και (γ) την «επιστημονική τεκμηρίωση» του δικαιώματος ενσωμάτωσης των νέων εδαφών. Η πολιτική ατζέντα καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και την ανάπτυξη των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Ιστορικοί και γεωγράφοι ανέλαβαν προνομιακά το εγχείρημα επικουρούμενοι από αρχαιολόγους, δημογράφους, γλωσσολόγους, λαογράφους και εθνολόγους.² Μέρος της εν λόγω διαδικασίας αποτέλεσε και η υβριδική προσπάθεια ανάπτυξης της μελέτης και διαχείρισης της ετερότητας παρόλο που οι κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις δεν ευνόησαν την εμπέδωσή της. Το άρθρο αυτό εστιάζει σε μια σειρά από τεχνολογίες εξουσίας, με την έννοια που αποδίδεται στον όρο από τον Φουκώ (2002), που αναπτύχθηκαν στη δεκαετία του 1920: στις εθνογραφικές μελέτες των Ν. Μαλούχου και Κ. Καραβίδα στη Μικρά Ασία, στην ίδρυση της Σχολής Ανατολικής Εθνολογίας στο Πανεπιστήμιο Σμύρνης από τον Κ. Καραθεοδωρή (C. Caratheodory) το 1920 και στη μεταφορά και ανάπτυξη της τεχνογνωσίας που αποκτήθηκε στην Μικρά Ασία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Οι συγκεκριμένες προσπάθειες, παράλληλα με άλλα μέτρα³ που

² Παρόμοια διλλήματα αντιμετώπισαν και άλλα κράτη της Βαλκανικής μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την προσάρτηση εδαφών στην επικράτειά τους.

³ Βλ., για παράδειγμα, τις διάφορες ρυθμίσεις για τη μειονοτική εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας και των Σλαβόφωνων (Μιχαηλίδης 1999), για τις μη Ορθόδοξες Εκκλησίες κ.ά. Ο πολιτικός ρεαλισμός αυτών των μέτρων είχε εν μέρει δοκιμαστεί από συνεργάτες του Βενιζέλου στα πλαίσια της Κρητικής Πολιτείας (Τσιτσελίκης και Χριστόπουλος, 2008).

ορισμένα στελέχη του Κόμματος των Φιλελευθέρων επιχείρησαν να προωθήσουν στη δεκαετία του 1920, δηλώνουν έναν ιδιότυπο πολιτικό ρεαλισμό ως προς την αντιμετώπιση της ετερότητας (Τσιτσελίκης και Χριστόπουλος, 2008) αλλά και μια δομική αδυναμία συμφωνίας ανάμεσα στα στελέχη των Φιλελευθέρων αναφορικά με το τι συνιστά ελληνικότητα και ποια η σχέση πλειοψηφίας – μειονοτήτων στα πλαίσια του κράτους.

Οι εθνολογικές μελέτες στη Μικρά Ασία και τη Μακεδονία, η ίδρυση της εθνολογικής σχολής στο Πανεπιστήμιο Σμύρνης, η ίδρυση των Τμημάτων Βαλκανικών και Ανατολικών Γλωσσών και της Έδρας Εβραϊολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν, κατά τη γνώμη μου, ερευνητικό ενδιαφέρον για τρεις λόγους: καταρχάς διότι αποτελούν μια άγνωστη πτυχή του τρόπου με τον οποίο αναπτύχθηκε ιστορικά η μελέτη της ετερότητας, και άρα συνιστούν μέρος της «προϊστορίας» της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα. Δεύτερον, διότι αναδεικνύουν τη σχέση ανάμεσα στις διαδικασίες εθνικής συγκρότησης και στην ανάγκη ανάπτυξης μιας επιστημονικής μελέτης της ετερότητας. Τέλος, οι εμπειρίες του 1920 μπορούν πιθανά να εμπλουτίσουν τις προσπάθειές μας για την κατανόηση των πολιτικών ταυτότητας στη σημερινή Ελλάδα. Το υλικό της παρούσας δημοσίευσης προέκυψε από τη μελέτη δευτερογενών πηγών αλλά και αρχαιακού υλικού που βρίσκεται στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη και στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Οι εθνολογικές μελέτες στη Μικρά Ασία

Ο όρος εθνολογία χρησιμοποιείται ήδη στον πρώτο τόμο έκδοσης της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας το 1882 – έτος ίδρυσής της. Ο Νικόλαος Πολίτης στον Α' τόμο του

περιοδικού Λαογραφία (1909) συζητά για πρώτη φορά τις ομοιότητες και τις διαφορές της Εθνολογίας και της Λαογραφίας διατυπώνοντας την άποψη ότι η Εθνολογία μελετά τους «ζώντας κατά φύσιν λαούς», ενώ η Λαογραφία τον λαό «της ιδίας πατρίδος και του ιδίου αυτής πολιτισμού». Ιεραρχεί έτσι τη σχέση ετερότητας – Εθνολογίας – Λαογραφίας αποδίδοντας στην Εθνολογία ένα συγκριτικά μεγαλύτερο μερίδιο προσέγγισης της ετερότητας. Θεωρεί δηλαδή ότι η Εθνολογία, σε σχέση με τη Λαογραφία, αποτελεί προνομιακό πεδίο μελέτης της ετερότητας. Οι θέσεις αυτές του Πολίτη επιβεβαιώθηκαν και από το έργο μεταγενέστερων Λαογράφων όπως, για παράδειγμα, ο Λουκάτος (1968: 5-6). Η συζήτηση περί της ανάπτυξης της Λαογραφίας στην Ελλάδα έχει επαρκώς αναλύσει αυτή τη σχέση (Λουκάτος ό.π., Κυριακίδου-Νέστορος 1978, Μέγας 1967, Μερακλής 1971, Herzfeld 1986, Τουνταςάκη 2003, Νιτσιάκος 2008).

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η επιστημολογική οριοθέτηση της Εθνολογίας και της Λαογραφίας συνιστά κοινό τόπο σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες εκείνην την περίοδο (Vermeulen and Roldan 1995, Edgar et.al. 2003). Στη Βρετανία, για παράδειγμα, η ανάπτυξη του Βασιλικού Ανθρωπολογικού Ινστιτούτου (Royal Anthropological Institute) συνδέθηκε αρχικά με τη Λαογραφική (Folklore Society) και τη Βρετανική Εταιρία (British Association) (Kuper 1983). Οι επιστημολογικές καταβολές της μελέτης των μη δυτικών άλλων (δηλ. της ανθρωπολογίας, της εθνολογίας, κλπ.) αναφέρονται, άλλωστε, στο ίδιο πλαίσιο ιδεών που γέννησε και τη Ρομαντική Λαογραφία (Herzfeld 1987). Και οι δύο κλάδοι είχαν ως σημείο εκκίνησης για την αναγνώριση της ετερότητας τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τη Δυτική νεωτερικότητα (Νιτσιάκος 2008: 39).

Το έναυσμα για την επιστημονική μελέτη της ετερότητας στη Μικρά Ασία την περίοδο 1919 - 1922 δίνεται από τον Ντίνο Μαλούχο. Οι έρευνες των Μαλούχου και Καραβίδα απηχούν την αγωνία της καταγραφής της «εθνολογικής σύνθεσης» των πληθυσμών της Μικράς Ασίας, αγωνία κοινή σε όλα τα εμπλεκόμενα εκείνη την εποχή στρατόπεδα (Έλληνες Βενιζελικούς, Έλληνες μοναρχικούς, Τούρκους εθνικιστές, Τούρκους αντι-κεμαλικούς διαφόρων προσανατολισμών, Άγγλους, Γάλλους και Ιταλούς). Η καταγραφή της «εθνολογικής σύνθεσης» του πληθυσμού είχε σημαντική ανταλλακτική αξία τόσο στο επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής όσο και στο επίπεδο των διεθνών συνόδων που καλούνταν να λύσουν το γόρδιο δεσμό της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴ Η εποχή αυτή, άλλωστε, χαρακτηρίζεται από τη δυναμική αναδιαπραγμάτευση των ταυτοτήτων του Μουσουλμανικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας. Διαφορετικές ελίτ και ομάδες πληθυσμού υιοθετούσαν διαφορετικές πορείες άλλοτε προς τον Ισλαμισμό, τον Οθωμανισμό ή προς τη συγκρότηση μιας Τουρκικής εθνικής ταυτότητας (Lewis 1968). Εξίσου δυναμική ήταν και η αναδιαπραγμάτευση της ελληνικότητας που αναζητούσε συνθέσεις ή/και παρήγαγε αποκλεισμούς για τους αλλόγλωσσους Χριστιανούς Ορθόδοξους, απομεινάρια του Ρουμιλλέτ και των όποιων αντιλήψεων περί Γένους, που καλούνταν να βρουν μια θέση στο έθνος-κράτος των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών.

Στην περίπτωση της Μικράς Ασίας, όπως έχει επισημάνει και ο Σταματόπουλος «η οποιαδήποτε πολιτική διαχείριση, ακόμη

⁴ Βλ. Καραβάς (2002 και 2003) για μια κριτική ανάλυση της ανταλλακτικής αξίας των εθνογραφικών χαρτών και των εθνογραφικών καταγραφών στα πλαίσια των διεθνών συνόδων. Για μια συνολική εκτίμηση των πληθυσμών της Μικράς Ασίας βλ. Kitromilides και Alexandris (1984-85), Αναγνωστοπούλου (1997), Augustinos (1992), Shorter (1985) καθώς και τα παλαιότερα έργα των Κοντογιάννη (1921) και Σκαλιέρη (1922, 1990).

και σε περίπτωση στρατιωτικής νίκης (της Ελλάδας), όφειλε να απαντήσει στο πρόβλημα της εθνοπολιτισμικής συμβίωσης» (Σταματόπουλος, υπό δημοσίευση). Για την διαχείριση του ζητήματος οι εμπλεκόμενοι χρειάζονταν «εθνολογικούς χάρτες» και δημογραφικές απογραφές. Το εγχείρημα της καταγραφής ήταν όμως εξ' ορισμού ατελέσφορο στο βαθμό που εκείνη την εποχή δεν είχαν ακόμα εμπεδωθεί οι εθνικές ταυτότητες από τους αγροτικούς πληθυσμούς (Kitromilides και Alexandris 1984-85, Αναγνωστοπούλου 1997). Ανάλογες άλλωστε προσπάθειες καταγραφής της εθνολογικής σύνθεσης του πληθυσμού είχαν πραγματοποιηθεί δύο δεκαετίες νωρίτερα στα νότια Βαλκάνια από γεωγράφους και δημογράφους και επίσης χρησιμοποιήθηκαν σε διεθνείς συναντήσεις και συνδιασκέψεις.⁵

Επισημαίνουμε ότι παρόμοιες πρωτοβουλίες συγκρότησης της μελέτης της ετερότητας εμφανίστηκαν την ίδια περίοδο στα πλαίσια των εθνικών τουρκικών ελίτ. Η δημιουργία της εταιρίας μελετών *Türk Derneğ Society* το Δεκέμβριο του 1908 στην Κωνσταντινούπολη αποσκοπούσε στη μελέτη «της ιστορίας, των γλωσσών, της λογοτεχνίας, της εθνογραφίας και της εθνολογίας ... καθώς και του παρόντος πολιτισμού των Τούρκων» (Lewis 1968: 323 - 345). Ο Ziya Gökalp, ιδρυτής της Κοινωνιολογίας στην Τουρκία, στη λεγόμενη συστηματική θεωρία του τουρκικού εθνικισμού την οποία ανέπτυξε, τόνισε τη σημασία μελέτης των τοπικών λαϊκών πολιτισμών (Parla 1980).⁶

Οι πιο γνωστές δημοσιευμένες εργασίες Ελλήνων μελετητών που ασχολήθηκαν με την «εθνολογική σύνθεση» του πληθυσμού

⁵ Βλ. Wilkinson (1951) και Καραβάς (ο.π.) για μια συγκριτική ανάλυση αυτών των προσπαθειών στο χώρο της Μακεδονίας. Βλ. Μιχαηλίδης 2003 για την περίπτωση των στατιστικών του πληθυσμού στη Μακεδονία την παραμονή των Βαλκανικών Πολέμων (σσ. 41 - 66).

⁶ Βλ. Kartari 1998 για μια συνολική ανάλυση της σχέσης εθνικισμού και ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών στην Τουρκία.

της Μικρασίας, πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1922, είναι αυτές των Κοντογιάννη (1921) και Σκαλιέρη (1922 και 1990) καθώς και η παλαιότερη του Κάλφογλους ([1899] 2002).⁷ Και οι τρεις αντλούσαν τα στοιχεία τους κυρίως από δευτερογενείς πηγές και λιγότερο από εκτεταμένη και συστηματική έρευνα πεδίου.⁸ Οι αναλύσεις τους άλλωστε συχνά αποσκοπούσαν όχι μόνο να προσφέρουν επιχειρήματα υπέρ της ελληνικότητας της Μικράς Ασίας αλλά και να χρησιμεύσουν ως διδακτικά εγχειρίδια γεωγραφίας τόσο για τα σχολεία εντός του ελληνικού κράτους όσο και για τα ελληνικά σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁹ Οι μεθοδολογικές επιλογές τους αναφορικά με τη συλλογή του υλικού αλλά και η εξ' αρχής δηλωμένη πολιτική τους θέση είχαν ως συνέπεια την ύπαρξη προβλημάτων στα έργα τους. Σε αντίθεση με τους Κοντογιάννη, Σκαλιέρη και Κάλφογλους, οι Μαλούχος και Καραβίδας επέλεξαν την εκτεταμένη επιτόπια έρευνα, συνέλεξαν οι ίδιοι προσωπικά όλα τα δεδομένα τους και εστίασαν το ενδιαφέρον τους σε συγκεκριμένες κοινότητες και στη μικρή κλίμακα.

Ο Ντίνος Μαλούχος ήταν στενός συνεργάτης και σε κάποιο βαθμό μέντορας του Κωσταντίνου Καραβίδα από τη δεκαετία του 1910. Υπήρξε εκδότης του βραχύβιου πολιτικού περιοδικού «Κοινότης» (1922 – 1924) στο οποίο αρθρογραφούσε ο Καραβίδας. Υπηρέτησε ως Τμηματάρχης της Γεωργικής Οικονομίας στην Ύπατη Αρμοστεία Σμύρνης. Ο

⁷ Το έργο του Κάλφογλους είναι βέβαια λιγότερο επηρεασμένο από τα εθνικά προτάγματα των έργων των Κοντογιάννη και Σκαλιέρη. Ο Κάλφογλους ανήκει περισσότερο στην παράδοση των γεωγράφων του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Ανεστίδης (2002) για μια κριτική προσέγγιση των γεωγραφικών μελετών της Μικράς Ασίας το 19^ο αιώνα.

⁸ Πολλά από τα πρωτογενή δεδομένα τους προήλθαν από το «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και από διάφορους συλλόγους ελληνικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας.

⁹ Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης προσέφερε το 1862 βραβεία για τη συγγραφή τοπικών γεωγραφικών μελετών της Μικράς Ασίας. Το 1881 ο ίδιος Σύλλογος πρόσφερε βραβείο για τη συγγραφή μιας συνολικής γεωγραφίας της Μικράς Ασίας (Ανεστίδης 2002: 15).

Μαλούχος ενθάρρυνε τον Καραβίδα για την πραγματοποίηση εθνογραφικών μελετών στη δυτική και κεντρική Μικρά Ασία. Ο ίδιος ο Μαλούχος πραγματοποίησε το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1922 «εθνογραφική αποστολή» στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και κατέθεσε υπόμνημα προς το Υπουργείο Εξωτερικών με τίτλο «Περί της ανομοιογένειας του μωαμεθανικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας και των οικονομικών σχέσεων των ποικίλων στοιχείων». Δεν έχω εντοπίσει το πρωτότυπο του εξασέλιδου υπομνήματος του Μαλούχου που πρέπει να κατατέθηκε κάποια στιγμή μέσα στο Μάρτιο ή Απρίλιο του 1922. Αποσπάσματα του κειμένου παραθέτει ο Μαλούχος σε επιστολή του προς τον Καραβίδα την οποία αυτός ενσωμάτωσε σε υπόμνημά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών στις 16/5/1922. Ο Μαλούχος περιγράφει «αμιγή μουσουλμανικά χωριά σε απόσταση 10 ωρών πριν από την Άγκυρα», γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι είχε ακολουθήσει το Γ' Σώμα Στρατού τον Ιούλιο - Αύγουστο του 1921 στην προέλασή του προς την Άγκυρα. Αναφέρεται με λεπτομέρειες στις ομιλούσες γλώσσες, στις έμφυλες σχέσεις, στις γυναίκες, στα ήθη και τα έθιμα, στην αίσθηση της εθνικής συνείδησης. Διακρίνει τους πληθυσμούς σε Κιρκάσιους, Κούρδους, Τάταρους και Μαύρους. Καταλήγοντας ο Μαλούχος συμβουλεύει τον Καραβίδα: «νομίζω ότι ένα θέμα που θα ενδιέφερε πολύ το Υπουργείο Εξωτερικών θα ήτο η εθνολογική μελέτη των μη Τούρκων μωαμεθανών της Μικράς Ασίας και η μελέτη των σχέσεων που υπάρχουν μεταξύ αυτών και των Τούρκων».

Ο Καραβίδας πείθεται από τον Μαλούχο και στις αρχές Μαΐου του 1922 καταθέτει αίτηση προς τον Υπουργό Εξωτερικών για να του παράσχει τα μέσα μετάβασης στη Μικρά Ασία «προς μελέτην του εξής ζητήματος 'Ποιαι είναι οι προς το καθαρώς Τουρκικόν στοιχείον οικονομικαί σχέσεις των λοιπών Μωαμεθανικών μεν τοιούτων, πλην διαττελλομένων απ'

αυτού εις θρησκευτικής αιρέσεως, ηθών και εθίμων ή άλλης ιδίας παραδόσεως, ήτις καθιστά ανομοιογένειαν μεταξύ αυτών'». Για να πείσει ο Καραβίδας τον ΥΠΕΞ για την αναγκαιότητα της μελέτης του επισημαίνει ότι «είναι πιθανόν, ότι οι μικροδιαφοραί αύται, καλώς εξακριβούμεναι και αναπτυσσόμεναι, θα δώσουν πολλαχού βάσιν προς καλλιέργειαν ιδίας Εθνικής συνειδήσεως και δεν είναι αδύνατον να στηριχθεί επ' αυτόν ειδική πολιτική ενέργεια του κράτους εν Μικρά Ασία αποσκοπούσα την εξασθένισιν και αποσύνθεσιν της δυνάμεως των Τούρκων». Λίγες ημέρες αργότερα, στις 9/5/1922, ο Καραβίδας καταθέτει, υποστηρικτικά προς την αίτησή του, ένα «Σημείωμα περί των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των εν Μικρά Ασία Μωαμεθανικών στοιχείων». Το τετρασέλιδο αυτό δακτυλογραφημένο κείμενο έχει προφανώς προκύψει μέσα από την αλληλογραφία του με τον Μαλούχο σε προγενέστερη περίοδο. Ο Καραβίδας διατυπώνει τις βασικές υποθέσεις εργασίας της εθνογραφικής έρευνας που επιθυμούσε να διεξάγει στη Μικρά Ασία. Διαπιστώνει «ανομοιογένεια στα ήθη και τα έθιμα του μωαμεθανικού στοιχείου», αναλύει τις σχέσεις «δουλοπαροικίας» των Τούρκων ιδιοκτητών με τους υπόλοιπους μουσουλμάνους και καταλήγει: «είναι δι έτι περαιτέρω και το εξής εξεταστέον: επήλθον επιγαμίαι μεταξύ των χωριών τούτων ή είμενεν αμιγές έκαστον, κατωκημένον από μια μόνη ράτσα». Για να ενισχύσει ακόμα περισσότερο το αίτημά του για μετάβαση στη Μικρά Ασία επισημαίνει και πάλι ότι «δύναται να εξελιχθεί η νέα αυτή συνείδησις, ήτις πρακτικώς και αμέσως θα διέστελλε τα χωριά των από βίας μωαμεθανών των χωριών των αρχικώς Τούρκων».

Η έμφαση στη διάκριση των διαφορετικών ταυτοτήτων των μουσουλμάνων της Μικράς Ασίας και στην πιθανότητα δημιουργίας «νέων συνειδήσεων» μη τουρκικών καταβολών

αφενός αναφέρεται σε μια κοινωνική πραγματικότητα και αφετέρου αντικατοπτρίζει τους ευσεβούς πόθους του ελληνικού επιτελείου της εποχής (Αναγνωστοπούλου 1997). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας μπορούσε να διακριθεί σε διαφορετικές ομάδες και κατηγορίες ανάλογα με την καταγωγή, τις ομιλούμενες γλώσσες, τις εκδοχές του Ισλάμ που κατά περίπτωση υιοθετούσαν και τους κοινωνικο-οικονομικούς όρους αναπαραγωγής τους.¹⁰ Αρκετές από τις εν λόγω διαιρέσεις είχαν βέβαια πολιτικοποιηθεί μέσα σε ένα εθνικό πλαίσιο, γεγονός που άλλωστε εξηγεί και τη συμμαχία κάποιων Κιρκάσιων οπλαρχηγών με τον ελληνικό στρατό ενάντια στους εθνικιστές του Κεμάλ. Ο Σκαλιέρης (1922) βασίζεται στις προαναφερθείσες γλωσσικές, πολιτισμικές και κοινωνικο-οικονομικές διαφορές για να αμφισβητήσει την ύπαρξη ενιαίας τουρκικής εθνικής ταυτότητας ανάμεσα στους μουσουλμάνους της Μικράς Ασίας. Η ερευνητική πρόταση των Καραβίδα και Μαλούχου αξιοποιούσε όλο αυτόν τον προβληματισμό και πρότεινε μια πρωτοποριακή μεθοδολογικά προσέγγιση του ζητήματος.

Στις 27/5/1922 ο Καραβίδας πήρε άδεια μετάβασης στη Σμύρνη με την ιδιότητα του δημοσιογράφου. Έφθασε στην πόλη στις αρχές Ιουνίου και παρέμεινε μέχρι λίγες ημέρες μετά την καταστροφή, ταξίδεψε στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, έστειλε λίγες ανταποκρίσεις σε αθηναϊκές εφημερίδες και βασικά ασχολήθηκε με τη συγγραφή της μελέτης του. Το Πανεπιστήμιο Σμύρνης δεν διέφυγε της προσοχής του και σε επιστολή του προς τον Παπαναστασίου της 1/7/1922 σημειώνει: «ανάγκη όθεν να κινηθή το Πανεπιστήμιον και δει με καθηγητάς δυνάμενους να τους

¹⁰ Η ίδια βέβαια παρατήρηση ισχύει και για τους Χριστιανούς Ορθόδοξους της Μικράς Ασίας που επίσης διαιρούνταν σε διακριτές ομάδες και κατηγορίες.

(στρέψουν τους φοιτητές) τον νουν προς τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της Ανατολής».

Στα πλαίσια της επιτόπιας έρευνάς του ο Καραβίδας, τον Ιούλιο του 1922, απογράφει τα χωριά της επαρχίας Περγάμου που ανήκαν στο Σαντζάκι του Σαρουχάν του βιλαετίου Σμύρνης (ή Αϊδινίου). Παράλληλα, συνομιλεί με παράγοντες της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης για να πλουτίσει τις γνώσεις του για την περιοχή. Η επαρχία Περγάμου ήταν βέβαια μια ασφαλής επιλογή στο βαθμό που βρισκόταν κοντά στη Σμύρνη, κατοικούνταν από συμπαγής ελληνόφωνους Χριστιανούς Ορθόδοξους πληθυσμούς και ελέγχονταν-συγκριτικά με άλλες περιοχές - πιο συστηματικά από τον ελληνικό στρατό. Σε επιστολή του προς τον Μαλούχο (28/7/1922) διακρίνει τους πληθυσμούς της περιοχής σε Έλληνες, Αρμένιους, Ισραηλίτες και Μουσουλμάνους. Διακρίνει επίσης τους Μουσουλμάνους σε Τούρκους, Κιρκάσιους, Ταχτατζήδες, Βοσνιακής καταγωγής και Τουρκοκρητικούς. Ο Καραβίδας εκπονεί τελικά μια μελέτη 63 δακτυλογραφημένων σελίδων, μεγέθους περίπου Α5, με ημερομηνία στο εξώφυλλο «Σμύρνη Ιούλιος 1922» και τίτλο *Παρατηρήσεις περί της φύσεως και της μελλοντικής χρησιμότητος των ιστορικών κοινοτικών οργανισμών ως και περί της προσηκούσης πολιτικής χειραγωγήσεως των επί της Ιωνίας ομογενών κοινοτήτων*. Η μελέτη περιέχει χειρόγραφο εθνογραφικό χάρτη που σχεδίασε ο Καραβίδας και στον οποίο απεικονίζονται οι σημαντικότερες ελληνικές κοινότητες του δυτικού και κεντρικού τμήματος της Μικράς Ασίας. Το ύφος, το περιεχόμενο και οι απόψεις που διατυπώνονται σε αυτήν τη μελέτη προσομοιάζουν με τα αντίστοιχα στοιχεία της μελέτης του για τη Μακεδονοσλαβική αγροτική κοινότητα και την πατριαρχική οικογένεια στην περιφέρεια Μοναστηρίου

που δημοσιεύτηκε τέσσερα χρόνια αργότερα.¹¹ Οι θεωρητικές και μεθοδολογικές αρετές αλλά και οι συναφείς ανεπάρκειες της σκέψης του Καραβίδα¹² εντοπίζονται και σε αυτό το πρώιμο κείμενο. Μεγάλο μέρος του κειμένου αναφέρεται στην ιστορική πορεία ανάπτυξης του κοινοτισμού δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ύστερη Βυζαντινή και στην Οθωμανική περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τελικά συμπεράσματα του Καραβίδα: «η μορφή του σημερινού πολιτισμού, όστις εξελίσσεται ολοένα γοργότερα προς τα ιδανικά του δημοκρατικού ανθρωπισμού δεν είναι δυνατόν παρά να επιβληθεί τελικώς επί των λαών της δυτικής Μικρασίας, τούτο δε ακριβώς είναι ότι καθιστά πολλαπλώς σημαντικότεραν την εδώ παρουσίαν των ελλήνων και βαρυτέρας τας ευθύνας των και έναντι εαυτών και έναντι όλης της χώρας, αξίας καλυτέρας όντως τύχης» (1922: 36). Τα συμπεράσματα αυτά βέβαια υιοθετούν το «ουμανιστικό προσώπείο που συνηθίζει να φορά, στο δεύτερο μισό του ιθ' αιώνα, ο ελληνικός εθνικισμός» (Σιγάλας 2001: 48).

Αξίζει να επισημάνουμε ότι ο Καραβίδας απέτυχε να επιβιβαστεί σε κάποιο από τα πλοία που χρησιμοποιήθηκαν

¹¹ Η συγκεκριμένη μελέτη του Καραβίδα δεν είναι η μοναδική περίπτωση ενασχόλησής του με τις εκτός Ελλάδας περιοχές. Το 1921 – 1922 έγραψε μια ολιγοσέλιδη αδημοσίευτη μελέτη για τους «όρους ανάπτυξης του αυτονομιστικού Μακεδονισμού στη Μακεδονία του Πιρίν». Το 1929, ως Τμηματάρχης του ΥΠΕΕ, συνέταξε δύο ολιγοσέλιδες μελέτες για το «ζήτημα συσχετισμού της Μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης με την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης» και το «ζήτημα ελευθέρως κινήσεως μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας και Ελλάδος και Βουλγαρίας δια τα νομαδικά ποίμνια (σκηνίται, σαρακατσάνοι και δια τα η[μι]νομαδικά)». Το 1934 συμμετείχε στην τότε σχεδιαζόμενη από το Υπουργείο Γεωργίας γεωργο-οικονομική έρευνα. Ανέλαβε να μελετήσει και να αξιοποιήσει τα μεθοδολογικά εργαλεία της αντίστοιχης έρευνας που είχε πραγματοποιηθεί στη Βουλγαρία (βλ. Αρχείο Κ. Καραβίδα). Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν στο να διαπιστώσουμε ότι το έργο του Καραβίδα δεν είναι τόσο ελλαδοκεντρικό, όπως συχνά υποστηρίζεται.

¹² Βλ. Κομνηνού 1990 και Μαυρογορδάτος 1990. Βλ. Mouzelis 1976 για την πλαισίωση του έργου του Καραβίδα με τα αγροτικά κινήματα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Βλ. Κωστής 1990 για τη σχέση του Καραβίδα με κείμενα αγροτικών και αγροτιστών οικονομολόγων και κοινωνιολόγων του μεσοπολέμου. Βλ. Petmezas 2007 για μια συνολική ανασκόπηση των θεωρητικών του κοινοτισμού στην Ελλάδα.

στην εκκένωση της Σμύρνης. Παρέμεινε στην πόλη τις πρώτες ημέρες της καταστροφής και αναχώρησε γύρω στις 29 - 30 Αυγούστου. Έκτοτε δεν ασχολήθηκε ξανά ερευνητικά και συγγραφικά με τους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας.¹³

Η Σχολή Εθνολογίας των Λαών της Ανατολής του Πανεπιστημίου Σμύρνης

Το έργο των Καραβίδα και Μαλούχου αποτελεί μια απτή και υπαρκτή προσπάθεια συγκρότησης ενός επιστημονικού λόγου για την ετερότητα. Η πιο σημαντική, από άποψη σχεδιασμού, προσπάθεια διαμόρφωσης θεσμών για την επιστημονική μελέτη της ετερότητας συνδέεται με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Σμύρνης. Η ίδρυσή του το Δεκέμβριο του 1920 αποτέλεσε ιδέα του παγκοσμίου φήμης μαθηματικού Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή. Ο Καραθεοδωρή, στενός φίλος του Αϊστάιν, ήταν γόνος φαναριώτικης οικογένειας, πολυταξιδεμένος και ικανός να επικοινωνήσει σε επτά γλώσσες. Είχε λαμπρή ακαδημαϊκή καριέρα σε σημαντικά Γερμανικά πανεπιστήμια, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Αναλύοντας τη βιογραφία του Καραθεοδωρή ο Πυργιωτάκης (2001) δείχνει αρκετά πειστικά ότι αποτελούσε ένα κοσμοπολίτικο προϊόν της συνάντησης της τότε Δύσης με την τότε Ανατολή.

Ο Βενιζέλος πείσθηκε από το Καραθεοδωρή για την προτεραιότητα ίδρυσης του «δεύτερου» Πανεπιστημίου στη Σμύρνη αντί της Θεσσαλονίκης και του έδωσε πλήρη αυτονομία και υποστήριξη στο σχεδιασμό των Σχολών, των προγραμμάτων σπουδών και της θεσμικής οργάνωσης του

¹³ Δύο μήνες μετά την καταστροφή δημοσιεύει στο βραχύβιο πολιτικό περιοδικό *Κοινότης* κάποια ιδιαίτερα κριτικά σχόλια για την πολιτική τόσο των Βενιζελικών όσο και των «παλαιοκομματικών» στο ζήτημα της Μικράς Ασίας χωρίς όμως να αναφέρεται στις δικές του εμπειρίες στη Σμύρνη. Αποφεύγει επίσης να εκθέσει τις γνώσεις του για την πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής (Καραβίδα 1922).

ιδρύματος.¹⁴ Επισημαίνουμε ότι εκείνη την εποχή ήταν διάχυτο το ερώτημα αναφορικά με την ίδρυση ενός πανεπιστημίου εκτός Αθήνας, ζήτημα που εστίαζε τόσο στην έδρα του πανεπιστημίου όσο και στα γνωστικά αντικείμενα που θα θεράπευε το νέο ίδρυμα.

Ο Καραθεοδωρή και οι συνεργάτες του διακρίθηκαν για την ικανότητά τους να αντιλαμβάνονται τις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες και να τις συνδέουν με την ανάπτυξη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αξίζει να επισημάνουμε ότι η στελέχωση της Σχολής Ανατολικής Εθνολογίας απασχόλησε και τον Νικόλαο Πολίτη. Αυτός σύστησε στον Καραθεοδωρή τον Ευγένιο Σωμαρίδη, φιλόλογο Νέων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, ως υποψήφιο καθηγητή για τη Σχολή (Georgiadou 2004: 161). Για λόγους που δεν εμφανίζονται στα διαθέσιμα αρχεία ή στη σχετική βιβλιογραφία ο Καραθεοδωρή δεν ακολούθησε τη συμβουλή του θεμελιωτή της ελληνικής Λαογραφίας. Αντιθέτως έκλινε προς την επιλογή του Ιωάννη Καλιτσουνάκη, οριενταλιστή φιλόλογου με γνώσεις κοινωνικών επιστημών, τότε καθηγητή στο σεμινάριο Ανατολικών Γλωσσών του Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Ο Καλιτσουνάκης δεν πρόλαβε να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο αλλά αρχικά ανέλαβε την εποπτεία παραγγελίας βιβλίων για τη Σχολή.

Στο πλαίσιο της ιδρυτικής πρότασης του Πανεπιστημίου προβλέπονταν 4 Σχολές: Σχολή Μηχανικών, Γεωργική Σχολή, Σχολή Εμπορικών Σπουδών και Σχολή Εθνολογίας των λαών της Ανατολής. Σε αυτές αργότερα προστέθηκε και ένα Ινστιτούτο Υγιεινής, μια Σχολή Δημοσίων Υπαλλήλων καθώς και το

¹⁴ Βλ. «Projet d' une nouvelle Université en Grèce», εκδόθηκε στα ελληνικά στο Βοβολίνης 1962.

Ανώτερο Μουσουλμανικό Ιεροδιδασκαλείο.¹⁵ Ορισμένες από τις Σχολές, ειδικά η Σχολή Μηχανικών για την οποία ο Καραθεοδωρή έδειξε ιδιαίτερη πρόνοια, είχαν αποκτήσει την άνοιξη του 1922 ακόμα και εξοπλισμένα εργαστήρια. Η συνεργασία του Καραθεοδωρή με τον Ύπατο Αρμοστή Σμύρνης Αριστείδη Στεργιάδη ήταν υποδειγματική - όπως φαίνεται και από τις προσωπικές επιστολές του Καραθεοδωρή¹⁶ αλλά και από τις σχετικές αναφορές της βιβλιογραφίας (Georgiadou 2004: 151).

Από τους βασικότερους λόγους επιλογής της Σμύρνης ως έδρας του νέου Πανεπιστημίου ήταν για τον Καραθεοδωρή η σύνθεση του πληθυσμού της Μικράς Ασίας και η ανάγκη «ενεργής συμμετοχής των μειονοτήτων στη δημόσια ζωή και στην ανάπτυξη της χώρας», όπως ο ίδιος επισήμανε στο υπόμνημά του προς το Βενιζέλο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι επέλεξε ως ρητό του Πανεπιστημίου το «EX ORIENTE LUX» (Φως εξ Ανατολών). Αξίζει να επισημάνουμε ότι στη Σμύρνη λειτουργούσαν από το 19^ο αιώνα σημαντικά εκπαιδευτικά ιδρύματα μερικά εκ των οποίων συνδέονταν με συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού (Έλληνες, Αρμένιους, Εβραίους κλπ.)¹⁷ και άλλα αποτελούσαν απόρροια της προνομιακής σχέσης της πόλης με τις Δυτικές Δυνάμεις (Συλλογικό 2001, Augustinos 1992, Goffman 1999, Naum 1997, Σολομωνίδης 1961). Παρόλο που ορισμένα από αυτά τα ιδρύματα προσέφεραν πλούσια μόρφωση κανένα δεν παρείχε σπουδές πανεπιστημιακού επιπέδου.

¹⁵ Οι νομικές προβλέψεις ίδρυσης του Πανεπιστημίου Σμύρνης εντοπίζονται στους ν. 2493/1919 Φ.Ε.Κ. 1919 τεύχος Α 206, αριθμός 3 και ν. 2251/14-7-1920 Φ.Ε.Κ. 1920 τεύχος Α ΙΙ, (σελ. 1347). Ακολούθησε η έκδοση διατάγματος της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης το Δεκέμβριο του 1920.

¹⁶ Βλ. δέκατη επιστολή Κ. Καραθεοδωρή προς τον F. Klein (11/3/1921), Σιδερά-Λύτρα κ.ά. 2004: 84.

¹⁷ Τα αγόρια των μεγαλοαστικών οικογενειών των Χριστιανών Ορθόδοξων συνήθως φοιτούσαν στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης (Κεχριώτης 2006).

Η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε ο Καραθεοδωρή στο ζήτημα των μη ελληνικών πληθυσμών της «Ελλάδας των Πέντε Θαλασσών» φαίνεται και από την άποψή για την ανάγκη δημιουργίας της Σχολής Ανατολικής Εθνολογίας. Σύμφωνα με τον Καραθεοδωρή, μια τέτοια Σχολή «πρέπει προ παντός άλλου, να εξυπηρετή πρακτικόν σκοπόν». Ο πρακτικός σκοπός της Σχολής Ανατολικής Εθνολογίας όπως επίσης και του Ανώτερου Μουσουλμανικού Ιεροδιδασκαλείου δεν σχετίζονταν με εθνικιστικές κινδυνολογίες. Εξυπηρετούσε ένα ρεαλιστικό πρόγραμμα κοινωνικού εκσυγχρονισμού και την ανάγκη για ουσιαστική εμπέδωση των σχέσεων της Ελλάδας με τις όμορες χώρες. Ο Καραθεοδωρή είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικός στο υπόμνημά του: «η αληθής κινητήριος δύναμις της προσεγγίσεως των λαών έγκειται εις την κοινότητα των συμφερόντων και ότι τα φώτα της εκπαιδεύσεως δύνανται, ως εκ του περισσού, να διαδραματίσουν το μέρος του καταλύτου εις τας χημικάς ενώσεις». Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπτυξη του Πανεπιστημίου Σμύρνης προσανατολίστηκε «στη δημιουργία κέντρων σπουδών και παιδείας, καταλλήλων να αναπτύξουν τας φυσικάς σχέσεις, τας οποίας θα κληθή να αποκαταστήση η Ελλάς με άπαντας τους γείτονάς της».

Το πρόγραμμα σπουδών της Σχολής Εθνολογίας αρχικά εστίαζε στη μελέτη της ιστορίας, του εθνογραφικού παρόντος, των γλωσσών, «των ηθών, της θρησκείας και της νομοθεσίας των εν λόγω λαών». Ορισμένα μαθήματα είχαν οριστεί στο υπόμνημα του Καραθεοδωρή: συγκριτική γλωσσολογία σημιτικών γλωσσών, σλαβικών γλωσσών, τουρκικής, περσικής, αρμενικής, ιστορία τέχνης και αρχαιολογία, Μουσουλμανικό Δίκαιο. Υπήρχαν και άλλα μαθήματα που δεν ονοματίζονταν αλλά υπήρχε περιγραφή του γνωστικού πεδίου στο οποίο εντάσσονταν. Τα μαθήματα αυτά αναφέρονταν κυρίως σε ζητήματα του εθνογραφικού παρόντος παρά σε θέματα

ιστορίας ή γλωσσομάθειας. Αξίζει να επισημάνουμε ότι το προτεινόμενο πρόγραμμα σπουδών δεν περιείχε μαθήματα ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας. Η συνύπαρξη σλαβικών και ανατολικών γλωσσών στο συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών μπορεί να γίνει κατανοητή με δεδομένο ότι εκείνη την εποχή στην Ελλάδα η έννοια της «Ανατολής» αναφερόταν τόσο στα Βαλκάνια όσο και σε ό,τι σήμερα ονομάζουμε Μέση Ανατολή (Γούναρης 2007).

Η γνώση του εθνογραφικού παρόντος εθεωρείτο σημαντική διότι «παραπλεύρως της επιστημονικής διδασκαλίας των γλωσσών, θα πρέπει να οργανωθούν, ιδίως, μαθήματα, αποσκοπούντα εις το να δώσουν εις τον σπουδαστήν ζώσαν εικόνα του σλαβικού και του μουσουλμανικού κόσμου, όχι μόνον εκ της ιστορικής απόψεως, αλλ' επίσης λαμβανομένης προ οφθαλμών και της ενεστώσας καταστάσεως». Η τελική πρόβλεψη του προγράμματος σπουδών ήταν ελαφρά διαφοροποιημένη από την αρχική πρόταση του Καραθεοδωρή αφού δόθηκε περισσότερη έμφαση στη διδασκαλία των γλωσσών.

Τα μαθήματα του Πανεπιστημίου Σμύρνης είχαν προγραμματιστεί να ξεκινήσουν το Σεπτέμβριο του 1922 αλλά το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης κάηκε στα τέλη Αυγούστου. Ο ίδιος ο Καραθεοδωρή προέβλεψε τη διαφαινόμενη καταστροφή και φρόντισε ώστε να φορτωθούν σε πλοία τα βασικότερα όργανα των εργαστηρίων και μέρος της κινητής περιουσίας του Πανεπιστημίου. Το όραμα του Καραθεοδωρή δεν είχε συνέχεια, ακολούθησαν οι ανταλλαγές πληθυσμών και η περιχαράκωση της Ελλάδας. Ο Καραθεοδωρή σώθηκε κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή από τη Σμύρνη.¹⁸ Τα

¹⁸ Για την αναχώρηση της οικογένειας Καραθεοδωρή από τη Σμύρνη δύο ημέρες πριν την καταστροφή βλ. δωδέκατη επιστολή προς D. Hilbert 25/12/1922, Σιδερά-Λύτρα κ.ά. 2004: 116-117, Καραθεοδωρή-Ροδοπούλου

κτήρια του πανεπιστημίου αξιοποιήθηκαν και ακόμα χρησιμοποιούνται ως Σχολές Θηλέων.

Από τη Σμύρνη στη Θεσσαλονίκη

Η μικρασιατική περιπέτεια επανατοποθέτησε συνολικά το ζήτημα των πολιτικών ταυτότητας στα πλαίσια του ελληνικού κράτους. Ταυτόχρονα, παρείχε και μια σημαντική τεχνογνωσία σε θέματα διαχείρισης των «μειονοτικών ζητημάτων». Από το Σεπτέμβριο του 1922 και μετά το επίκεντρο αυτών των ζητημάτων είχε πλέον μετακινηθεί στις βόρειες Νέες Χώρες. Περιοχές στις οποίες ακόμα και μετά την ανταλλαγή πληθυσμών κατοικούσαν αλλόγλωσσοι (σλαβόφωνοι, Βλαχόφωνοι, αρβανίτες) αλλά και αλλόθρησκοι (Εβραίοι). Η ίδια η ανταλλαγή πληθυσμών άλλωστε είχε ως συνέπεια να εγκατασταθούν σε αυτές τις περιοχές ομάδες που έφεραν μαζί τους τη δική τους διάλεκτο (π.χ. ποντιακά) ή ακόμα και τη δική τους γλώσσα (π.χ. τουρκικά, αρμενικά).

Στελέχη της δημόσιας διοίκησης και του στρατού που είχαν εμπλακεί στη διαμόρφωση μειονοτικών πολιτικών στη Μικρά Ασία δραστηριοποιούνται και στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης. Παράλληλα, αναπτύσσονται προβληματισμοί και χαράσσονται πολιτικές που αφορούν στο ρόλο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στη διαχείριση της ετερότητας. Οι πολιτικές αυτές ομοιάζουν με τις προτεραιότητες που οδήγησαν στην ίδρυση της Σχολής Ανατολικής Εθνολογίας στο Πανεπιστήμιο Σμύρνης αλλά και παρουσιάζουν παρόμοιες συγκρούσεις εντός του χώρου των Φιλελευθέρων αναφορικά με την εκπαιδευτική πολιτική (Βαρουχάκη και Βατσάκη 2007).

και Καραστεργίου-Βασβατέκη 2001. Για την αναχώρηση του ίδιου του Καραθεοδωρή βλ. Αγγελομάτης 1971: 208.

Η ακύρωση της ίδρυσης του δεύτερου ελληνικού πανεπιστημίου στη Σμύρνη, η κυριαρχία των «παλααιοκομματικών» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και οι αναπτυξιακές ανάγκες των βόρειων Νέων Χωρών οδήγησαν τον σοσιαλιστή Αλέξανδρο Παπαναστασίου, βραχύβιο πρωθυπουργό, σε προγραμματικές δηλώσεις ίδρυσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1924. Στο αρχικό νομοσχέδιο ίδρυσης (Νομ. 3341/1925) προβλέπονταν η εκπαίδευση ραβίνων στη Θεολογική Σχολή, η ίδρυση Τμήματος Βαλκανικών Γλωσσών και Τμήματος Ανατολικών Γλωσσών και Φιλολογιών στη Φιλοσοφική Σχολή «προκειμένου να διευκολυνθεί η επικοινωνία με τους βαλκανικούς λαούς» (Μπουζάκης 2006: 80). Όπως αναλυτικά εξηγεί ο Μαρκέτος (2007), η ύπαρξη του πτυχίου Εβραϊολογίας είχε «ως στόχο την αφομοίωση της ανθηρής ακόμα εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τα φωτισμένα ευρωπαϊκά παραδείγματα της εποχής» (ο.π.: 5). Η πρόβλεψη όμως Έδρας Εβραϊολογίας ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στο κοινοβούλιο και στην πράξη ακυρώθηκε.¹⁹ Μετά από αλλεπάλληλες ανατροπές η τελική μορφή που έλαβε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με το ιδρυτικό διάταγμα που κυρώθηκε το 1929, δεν άφηνε κανένα περιθώριο για τη θεσμοθέτηση της μελέτης της ετερότητας ούτε μέσω των σπουδών περιοχών (Βαλκανικές και Ανατολικές Γλώσσες) αλλά ούτε και μέσω της παροχής εκπαίδευσης ραβίνων.

Οι προβληματισμοί περί πολιτισμικής ετερότητας και ανάπτυξης της ανώτατης εκπαίδευσης διαχέονται όμως και σε παρεμβάσεις των Καραθεοδωρή και Καραβίδα της περιόδου 1925-1930. Ο Καραθεοδωρή επιστρέφει δυναμικά στη χάραξη πολιτικής για την Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα το 1930 επί κυβερνήσεως Φιλελευθέρων. Διορίζεται μέλος της

¹⁹ Βλ. Μαρκέτος 2007 για μια αναλυτική ανασκόπηση του ζητήματος.

διμελούς επιτροπής σύνταξης νέου οργανισμού για το Πανεπιστήμιο Αθηνών και τον Οκτώβριο του 1931 Κυβερνητικός Επίτροπος στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, θέση που διατηρεί μέχρι την άνοιξη του 1932 οπότε και ψηφίζεται ο νέος νόμος 5343 για την Ανώτατη Εκπαίδευση. Στην έκθεση που δημοσιεύει ο Καραθεοδωρή το 1930 προτείνει μια σειρά από ριζοσπαστικές προτάσεις για την οργάνωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.²⁰ Η έκθεση Καραθεοδωρή διαπνέεται από έναν διάχυτο κοσμοπολιτισμό, με συνεχείς συγκριτικές αναφορές στα δεδομένα άλλων χωρών (Γαλλίας, Γερμανίας, Αγγλίας, Ιταλίας, Τουρκίας), κοσμοπολιτισμό ανάλογο με αυτόν που εν μέρει ενέπνευσε και την ίδρυση του Πανεπιστημίου Σμύρνης (Καραθεοδωρή 1930).

Δυναμική παρέμβαση στα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης επιχειρεί και ο Καραβίδας αρθρογραφώντας στον τοπικό Τύπο τον Μάιο του 1925 και στέλνοντας επιστολή προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και το Υπουργείο Εξωτερικών.²¹ Τόσο η αρθρογραφία του όσο και η επιστολή του εστιάζουν στην πολιτική που πρέπει να χαράξει το νέο πανεπιστήμιο για τους «ξενόφωνους πληθυσμούς» της Μακεδονίας. Ο Καραβίδας επισημαίνει την ανάγκη ενθάρρυνσης «σλαβόγλωσσων και βλαχόγλωσσων» νέων για την «περί τα νομικά και πολιτικά σπουδή» διότι αυτή τους «συνδέει στερεώτερον προς τας Εθνικάς παραδόσεις, ενώ ένας πρακτικός γεωπόνος ή χημικός δύναται ευκολώτερα να διατηρήσει αλλοίας Εθνικάς τάσεις».

²⁰ Όπως επισημαίνουν η Βρυχέα και ο Γαβρόγλου (1982: 33) η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων «υιοθετεί την βασική λογική των προτάσεων του Καραθεοδωρή μόνο για την οικονομική ενίσχυση των Πανεπιστημίων, και για την ύπαρξη εύκαμπτων διοικητικών μηχανισμών κτλ. Στις διατάξεις, όμως, που αφορούν στην δημιουργία νέων εδρών και τη διεξαγωγή της διδασκαλίας δεν εκφράζεται η απαιτούμενη τόλμη».

²¹ Επιστολή Κ. Καραβίδα της 23 Μαΐου 1925 προς την Γενικήν Διοίκησιν Θεσσαλονίκης και προς το Υπουργείο Εξωτερικών με τίτλο «Αι Αντιλήψεις των Ξενοφώνων Πληθυσμών περί του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», Φάκελος 19 (αρίθμηση 2007).

Η πιο όμως σημαντική συμβολή του Καραβίδα στη μελέτη της ετερότητας στις βόρειες Νέες Χώρες συνίσταται στις πολλές μελέτες που πραγματοποίησε στο διάστημα 1924 - 1929. Αντικείμενο των ερευνών του αποτέλεσε η δομή των «Σλαβομακεδονικών αγροτικών κοινοτήτων» και η εκτεταμένη πατριαρχική οικογένεια (ζάντρουγκα) των «Σλαβομακεδόνων»²³, οι διαμάχες «εντόπιων» και «προσφύγων» (δηλ. Μικρασιατών) μετά το 1922, η σχέση αγροτικής ανάπτυξης και πολιτικών ταυτότητας, οι Μουσουλμάνοι της Θράκης, οι διασυννοριακές μετακινήσεις Ελλάδας - Τουρκίας - Βουλγαρίας. Το συγκεκριμένο έργο φέρει βέβαια πολιτικούς προσανατολισμούς εν μέρει διαφορετικούς από αυτούς των ερευνών του στη Μικρά Ασία. Είναι πιθανό ότι η καταστροφή του 1922 τον ώθησε σε αμφισβήτηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που θεωρούσε ότι θα έπρεπε να αντικατασταθεί από γηγενή μοντέλα κοινοτιστικής πολιτειακής οργάνωσης.

Παρόλο που ο Καραβίδας δεν είχε εκπαιδευτεί στην επιτόπια εθνογραφική έρευνα διακρίνεται για την συστηματικότητα των εθνογραφικών του σημειώσεων και για τους μεθόδους διασταύρωσης και τεκμηρίωσης των δεδομένων του. Πραγματοποίησε την έρευνα του στη Βόρεια Ελλάδα σε τέσσερις περιόδους. Το 1921 - 1922 έγραψε μια ολιγοσέλιδη αδημοσίευτη μελέτη για τους «όρους ανάπτυξης του αυτονομιστικού Μακεδονισμού στη Μακεδονία του Πιρίν». Από το Νοέμβριο του 1924 μέχρι τον Απρίλιο του 1925 περιόδευσε στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία ως εντεταλμένος του ΥΠΕΕ σε «έκτακτη αποστολή δια τας μειονότητες». Συνέταξε 7 αναφορές, αντάλλαξε απόψεις με

²³ Χρησιμοποιούμε την ονοματολογία πληθυσμών και τα τοπωνύμια του Καραβίδα. Ο Καραβίδας χρησιμοποιεί εναλλακτικά τους όρους «εντόπιοι», «Σλαβομακεδόνες», «σλαβική μειονότητα».

τον Φίλιππο Δραγούμη και τον Δημήτριο Πάζη και επέβλεψε τη μετανάστευση Σλαβομακεδόνων από τη Γουμένισσα. Τον Οκτώβριο του 1925 κατέθεσε στο ΥΠΕΕ το υπόμνημά του με τίτλο *«Περί της μεθόδου της διαχειρίσεως του ζητήματος των σλαβικών μειονοτήτων εν Ελλάδι, ως και περί της ακριβούς σημασίας ήν έχει η παρουσία εποίκων εν Μακεδονία»* και προσπάθησε να συντάξει μια δεύτερη μελέτη για *«την μακρά ιστορία των Μακεδόνων Μουσουλμάνων»*.

Η δεύτερη περίοδος επιτόπιας έρευνας του Καραβίδα πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο – Ιούλιο/Αύγουστο του 1926 αποκλειστικά στην περιοχή της Φλώρινας τη οποία μελέτησε ιππεύοντας από χωριό σε χωριό. Συνέταξε δύο εκθέσεις για τις συγκρούσεις «εντόπιων» και «προσφύγων» στη Νεβόλιανη (Σκοπιά), κατέγραψε τα δημογραφικά στοιχεία 155 «εντόπιων» μεταναστών στο εξωτερικό και άρχισε να μελετά τη σχέση δομών συγγένειας και αγροτικής κοινωνίας. Στις 21/1/1927 ως διορισμένος Τμηματάρχης Β' στο ΥΠΕΕ, συνέταξε υπόμνημα *«περί του καθεστώτος της γαιοκτησίας και της οικονομικής θέσεως των σλαβικών μειονοτήτων εν τη περιοχή Φλωρίνης»* και άρχισε να γράφει το β' μέρος της εργασίας του για τη «Μακεδονοσλαβική αγροτική κοινότητα» αφού το α' μέρος είχε ήδη εκδοθεί.

Ο Καραβίδας επέστρεψε στη Φλώρινα το Δεκέμβριο του 1928 και παρέμεινε εκεί κατά διαστήματα μέχρι τις αρχές του καλοκαιριού. Αυτή ήταν η πιο παραγωγική περίοδος της έρευνας του. Εστίασε στη μελέτη της ζάντρουγκας, την οποία ονόμαζε «επιχείρηση», θεσμό που ταυτόχρονα θαύμαζε αλλά και φοβόταν. Μελέτησε 11 αγροτικούς οικισμούς για τους οποίους δημιούργησε ένα εθνολογικό χάρτη (*«Μπρέσνιτσα, Μπέσφρινα, Ζαγραδέτσι, Κρουσοράτι, Ζαμπέρδανη, Χασάνοβο, Παπαζιάνη, Βίρμπιανη, Νεβόλιανη, Αρμενοχώρι, Νίβιτσα»*). Ανέθεσε στον Διογένη Ξανάλατο τη

συμπλήρωση 7 ερωτηματολογίων για αντίστοιχες ζάντρουγκες, υλικό που αργότερα δημοσιεύτηκε στη μελέτη του «Αγροτικά» το 1931. Οι αναλύσεις του παρέχουν πληροφορίες για τις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της ζάντρουγκας.

Η τελευταία περίοδος συστηματικής επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας του Καραβίδα στη Βόρεια Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το χειμώνα του 1929. Ταξίδεψε στη Θράκη για να μελετήσει «την οικονομική και κοινωνική θέση του μουσουλμανικού στοιχείου στην περιοχή» καθώς και «τας ανταλλαγές της προς τα γειτονικά μέρη της Βουλγαρίας και της Τουρκίας» (κινήσεις πληθυσμών και κεφαλαίων). Αποτέλεσμα αυτής της έρευνας είναι δύο ολιγοσέλιδες μελέτες για το «ζήτημα συσχετισμού της Μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης με την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης» και το «ζήτημα ελευθέρως κινήσεως μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας και Ελλάδος και Βουλγαρίας δια τα νομαδικά ποίμνια (σκηνίται, σαρακατσάνοι και δια τα η[μι]νομαδικά)».

Οι θέσεις του Καραβίδα για τους «εντόπιους» της Μακεδονίας ήταν σαφέστατες. Πίστευε ότι αποτελούσαν πρόκληση για την εθνική ομοιογένεια, ήταν όμως αντίθετος σε στρατηγικές καταπίεσης και πρότεινε μέτρα ενσωμάτωσης τους μέσω της διάλυσης της ζάντρουγκας. Ορισμένα από αυτά τα μέτρα αναλύονται στα «Αγροτικά», όπως, για παράδειγμα, το Σχέδιο Νόμου του 1929 για τις αγροτικές ιδιοκτησίες. Η μελέτη των αρχείων του Καραβίδα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πολλά από τα μέτρα που πρότεινε για την ενίσχυση του αγροτικού χώρου δεν στόχευαν μόνο στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα αλλά και στην εθνική ομογενοποίηση της Βόρειας Ελλάδας.

Από το έθνος στην εθνολογία

Η κατανόηση της δράσης των Μαλούχου, Καραβίδα, Καραθεοδωρή καθώς και οι προσπάθειες για την Έδρα Εβραϊολογίας και τα Τμήματα Βαλκανικών και Ανατολικών Γλωσσών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης μπορούν να ενταχθούν μέσα στο πλαίσιο διαμόρφωσης εθνικών πολιτικών για την ετερότητα που προωθούσαν ορισμένοι Βενιζελικοί στις δεκαετίες του 1910 - 1920 (Kitromilides και Alexandris 1984-85, Αναγνωστοπούλου 1997, Augustinos 1992, Βαρουχάκη και Βατσάκη 2007, Μαρκέτος 2007). Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι εν λόγω πολιτικές φέρουν το άχθος και το άγος των αντιλήψεων περί «Ελληνισμού» και «εξελληνισμού». Επίσης όμως, μέσω της επίκλησης της πολιτισμικής ανωτερότητας της «Δύσης» και του εκπολιτιστικού της ρόλου, παραπέμπουν και στα ευρύτερα ιδεολογικά σχήματα του Οριενταλισμού που εκπορεύονται από (και νομιμοποιούν) τις αποικιοκρατικές δομές εξουσίας. Όπως επισημαίνει ο Σιγάλας, «στο πλαίσιο της εννοιολογικής σύλληψης του 'Ελληνισμού' η αφομοίωση αποτελεί την άλλη όψη της επέκτασης» (Σιγάλας 2001: 17 - 22, Παπαταξιάρχης 2006: 423).

Η διαχείριση της ετερότητας των «αλλοεθνών Ορθόδοξων πληθυσμών» των Νέων Χωρών στόχευε στην ενσωμάτωσή τους, δηλαδή στον «εξελληνισμό» τους. Στην περίπτωση όμως των μη Ορθόδοξων πληθυσμών της Μικρασίας, όπως φαίνεται από τις μελέτες των Καραβίδα και Μαλούχου αλλά και από τη σκοπιμότητα ίδρυσης της Σχολής Ανατολικής Εθνολογίας, ο «εκπολιτισμός» τους είχε να κάνει με την καταρχήν απομάκρυνσή τους από τον «εκτουρκισμό». Δεν υποστηρίζω ότι υπήρχε μια διαδικασία «εκτουρκισμού» ανάλογη με εκείνη του «εξελληνισμού» όπως την αντιλαμβάνονταν κάποιοι Έλληνες διανοούμενοι των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η τουρκική πραγματικότητα ήταν πιο σύνθετη αλλά βέβαια

υφίστατο μια πολιτική εκτουρκισμού από το κίνημα των Νεοτούρκων. Υποστηρίζω ότι ορισμένοι οργανικοί διανοούμενοι του Βενιζελισμού όπως οι Καραβίδας, Μαλούχος, Καραθεοδωρή²⁶ θεωρούσαν ότι αυτή η προσπάθεια «εκτουρκισμού» μπορούσε εν μέρει να αποτραπεί μέσω της συστηματικής μελέτης και της εφαρμογής των κατάλληλων πολιτικών (Kitromilides και Alexandris ο.π., Αναγνωστοπούλου ο.π., Augustinos ο.π.). Σε ποιο βαθμό οι πεποιθήσεις αυτές ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και σε ποιο βαθμό αποτελούσαν ευσεβείς πόθους των Ελλήνων διανοουμένων, πολιτικών και επιτελών δεν θα το μάθουμε.

Είναι σίγουρο ότι οι απόψεις που εξετάζουμε δεν ήταν καθολικά αποδεκτές στο στρατόπεδο των υποστηριχτών της μοναρχίας, που αντιμετώπιζαν περισσότερο επιφυλακτικά τους «αλλογενείς πληθυσμούς» και την προσπάθεια μελέτης και κατανόησης της ετερότητάς τους. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι κύκλοι του Πανεπιστημίου Αθηνών αντιμετώπιζαν υποτιμητικά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Σμύρνης. Σε συζήτηση που έγινε στη Σύγκλητο του Παν. Αθηνών στις 4/6/1922 με αφορμή τις αναγνωρίσεις ξένων σχολείων, ο Κοσμήτορας της Φυσικομαθηματικής Σχολής Ν. Χατζιδάκης αποκάλυψε το Πανεπιστήμιο Σμύρνης ως «το εν Σμύρνη υπό την εποπτεία του Κ. Καραθεοδωρή πρακτικόν πανεπιστήμιον» και το κατηγοριοποίησε στην ίδια ομάδα με τις διάφορες ξένες αποστολές που δραστηριοποιούνταν στην ελληνική επικράτεια. Εξίσου εχθρικές ήταν και οι παρεμβάσεις του Πανεπιστημίου Αθηνών στις νεωτερικές προβλέψεις περί Έδρας Εβραϊολογίας και Τμημάτων σπουδών

²⁶ Ο Καραβίδας κοινωνικοποιείται πολιτικά ως φοιτητής μέσα από τον κύκλο της «φοιτητικής συντροφιάς» του Δελμούζου (1911) και παραμένει στο στενό κύκλο των συνεργατών του Βενιζέλου μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή οπότε και παίρνει τις αποστάσεις του από τον Βενιζελισμό. Ο Μαλούχος φαίνεται να ακολουθεί μια αντίστοιχη πορεία με εντονότερη τάση εθνικιστικών επιρροών. Η πορεία του όμως είναι δύσκολο να αποτιμηθεί διότι πεθαίνει σχετικά νέος αιφνίδια στα μέσα της δεκαετίας του 1920.

περιοχών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Αναστασιάδης 2003, Μαρκέτος 2007).

Στους τελευταίους μήνες λειτουργίας της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης, όταν είχε γίνει πλέον φανερό ότι δεν ήταν εφικτός ο έλεγχος της κατάστασης, οι Βενιζελικοί απεγνωσμένα επιχείρησαν να πείσουν αφενός για την ανάγκη διατήρησης της παρουσίας ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρασία και αφετέρου για το εφικτό της αποτροπής της τότε επερχόμενης καταστροφής. Στο πλαίσιο αυτό άλλωστε εντάσσονται και οι προσπάθειες των Βενιζελικών αξιωματικών που δραστηριοποιούνταν μέσω της «Μικρασιατικής Άμυνας» στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη (Σταματόπουλος υπό δημοσίευση, Αναγνωστοπούλου ο.π., Augustinos ο.π.). Το διαθέσιμο υλικό του αρχείου Καραβίδα δεν περιέχει καμία αναφορά ή κάποιο στοιχείο έστω που να θεμελιώνει την όποια επικοινωνία του με τους Βενιζελικούς της «Μικρασιατικής Άμυνας». Παράλληλα δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να στηρίζει την όποια συμμετοχή του Καραβίδα, του Μαλούχου αλλά και του Καραθεοδωρή στις συζητήσεις για τη δημιουργία «μικρασιατικού κράτους», πρόταση που διατυπώθηκε από τον Ύπατο Αρμοστή Κ. Στεργιάδη ελάχιστους μήνες πριν από την τελική υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Οι εθνολογικές έρευνες της τελευταίας στιγμής των Μαλούχου και Καραβίδα αλλά και το προαναφερθέν καταληκτικό απόσπασμα της μελέτης του Καραβίδα πρέπει βέβαια να ερμηνευτούν με βάση τη γενική αγωνία των Βενιζελικών για τη διατήρηση της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία. Η ιστορία όμως ακολούθησε άλλη κατεύθυνση.

Η μετέπειτα ερευνητική δράση του Καραβίδα στη Μακεδονία και στη Θράκη καθώς και οι προσπάθειες για τα Τμήματα Βαλκανικών και Ανατολικών Γλωσσών και την Έδρα

Εβραϊολογίας δείχνουν ότι ένα μέρος της Βενιζελικής παράταξης προσπάθησε να αξιοποιήσει δημιουργικά την εμπειρία της Μικράς Ασίας προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης της ετερότητας στο ελληνικό κράτος. Η πραγματικότητα βέβαια απέδειξε ότι η πλειοψηφία των Φιλελευθέρων συνεπικουρούμενη από τους «παλαιοκομματικούς» επέβαλαν μια πιο περιοριστική αντίληψη περί ελληνικότητας και της θέσης των «μειονοτήτων» στο έθνος – κράτος. Στις επόμενες τρεις δεκαετίες (1930 – 1950) κυριάρχησε μια ολοένα και πιο ασφυκτική αντίληψη περί Ελληνισμού, η οποία σταδιακά κατασκεύαζε όλο και περισσότερους «άλλους» («Βούλγαρους», «Κομμουνιστοσυμμορίτες», κ.ά.).

Σε κάθε πάντως περίπτωση, οι προσπάθειες για τη συγκρότηση μιας επιστημονικής μελέτης της ετερότητας στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μαρτυρούν για την ιδεολογία του ελληνικού έθνους-κράτους αλλά και για ένα αποικιοκρατικό πλαίσιο ανάλογο με εκείνο που συνέβαλε στην ανάπτυξη της ανθρωπολογίας στις τότε αποικιοκρατικές χώρες.²⁸ Το μάταιο όμως της προσπάθειας το είχε προβλέψει – έστω μεροληπτικά – ο Άγγλος ιστορικός Τογνβее που επισήμανε ότι «το νέο ελληνικό πανεπιστήμιο [της Σμύρνης] ήταν ένα κάστρο χτισμένο στην άμμο²⁹, χωρίς ρίζες στον τόπο» (1970: 177). Εξίσου μάταιες αποδείχθηκαν οι προσπάθειες για την ανάπτυξη σπουδών περιοχών και Εβραϊολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εξίσου φρούδες οι επισημάνσεις Καραβίδα για μια πολιτική ενσωμάτωσης της «ξενόφωνης» ελίτ μέσω της ενθάρρυνσης φοίτησης της στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης. Οι κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές που επήλθαν στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά, του παγκόσμιου πολέμου και του

²⁸ Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει και η Γεωργιάδου που εκτιμά ότι η όλη προσπάθεια ίδρυσης του Πανεπιστημίου Σμύρνης είχε έναν αποικιοκρατικό χαρακτήρα (2004: 165).

²⁹ Η ακριβής έκφραση του Τογνβее είναι «a castle in the air».

Εμφυλίου στέρησαν την όποια αξία χρήσης της μελέτης της ετερότητας. Οι προσπάθειες μεμονωμένων διανοούμενων για την ανάπτυξη της κοινωνικής ανθρωπολογίας - όπως αρχίζει να αποκαλείται από το 1943 ο κλάδος στα ελληνικά (Πινιάτογλου 1943) - στις δεκαετίες του 1940 και 1950 δεν συνομιλούσαν με τις τρέχουσες κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες και δεν ευοδώθηκαν (Agelopoulos 2011). Η ακαδημαϊκή αποκατάσταση της μελέτης της ετερότητας στην Ελλάδα ξεκινά με την ίδρυση του Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών (1959) και εμπεδώνεται με την ανάπτυξη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη δεκαετία του 1980, πάνω από μισόν αιώνα μετά από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Σμύρνης και τις πρώτες εθνογραφικές έρευνες στη Μικρά Ασία.

Βιβλιογραφία

Αγγελομάτης, Ε. Χ., 1971, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Agelopoulos, G., 2011, "Mind the gap: Attempts to introduce social anthropology in Greece during the 1940s, 1950s and 1960s", ανακοίνωση στο συνέδριο *The Rise of Anthropology 'on the Margins of Europe' 1945-1991*, Max Plank Institute for Social Anthropology, Haale, 10 - 11 Μαρτίου 2011, Haale.

Αναγνωστοπούλου, Σ., *Μικρά Ασία, 1997, 19^{ος} αι.- 1919: οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αναστασιάδης, Γ., 2003, *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης αφηγείται την ιστορία του*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Ανεστίδης, Σ., 2002 «Εισαγωγή». Στο Κάλφογλους Η.Ι. *Ιστορική Γεωγραφία της Μικρασιατικής Χερσονήσου*, 9-34. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Augustinos, G., 1992, *The Greeks of Asia Minor*. Kent: The Kent State University Press.

Βαρουχάκη, Β. και Βατσάκη, Α. (επιμ.), 2007, *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βαρώνος, Δ., 2001, *Επιστολές τριών ακαδημαϊκών, Ιωακεόμογλου, Καλιτσουνάκη, Καραθεοδωρή. Σμύρνη 1920 - Αθήνα 1951*. Αθήνα: Εκδόσεις Παρισιάνου.

Βοβολίνης, Κ., 1962, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν* (τόμος 5). Αθήνα: Έκδοσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως.

Brancoff, D.M., 1905, *La Macedoine et sa population Chretiene*. Paris: Librairie Plon.

Βρυχέα, Α. και Γαβρόγλου, Κ., 1982, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της Ανώτατης Εκπαίδευσης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.

Γούναρης, Β. Κ., 2007, *Τα Βαλκάνια των ελλήνων: από το διαφωτισμό έως τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Dorle D., I. R. Edgar και T. K. Schippers (επιμ.), 2003, *Educational Histories of European Social Anthropology*. N.Y.: Berghahn Books.

Gefou-Madianou, D., 1993, "Mirroring ourselves through western texts: the limits of an indigenous Anthropology". Στο H. Driessen (επιμ.) *The politics of ethnographic reading and writing*, 160-177. Saarbrücken: Verlag Publishers.

Gefou-Madianou, D., 2000, "Disciples, discipline and reflection: anthropological encounters and trajectories". Στο M. Strathern (επιμ.) *Audit Cultures*, 256-278. London: Routledge.

Georgiadou, M., 2004, *Constantin Caratheodory. Mathematics and Politics in Turbulent Times*. Berlin: Springer.

Goffman, D., 1999, "Izmir: from village to colonial port city. Στο E. Eldem, D. Goffman και B. Masters (επιμ.) *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul*, 79-134. Cambridge: Cambridge Studies in Islamic Civilization.

Herzfeld, M., 1986, *Ours Once More: folklore, ideology, and the making of modern Greece*. N.Y: Pella Publishing.

Herzfeld, M., 1987, *Anthropology through the looking glass. Critical ethnography in the margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Κάλφογλους Η. Ι., (1899) 2002, *Ιστορική Γεωγραφία της Μικρασιατικής Χερσονήσου*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Καραβάς, Σ., 2002, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876 - 1878) Α'». *Τα Ιστορικά* 36: 23-74.

Καραβάς, Σ., 2003, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876 - 1878) Β'». *Τα Ιστορικά* 38: 49-112.

Καραβίδας, Κ., 1922 (αδημοσίευτη μελέτη), Παρατηρήσεις περί της φύσεως και της μελλοντικής χρησιμότητας των ιστορικών κοινοτικών οργανισμών ως και περί της προσηύσης πολιτικής χειραγωγήσεως των επί της Ιωνίας ομογενών κοινοτήτων, στο Αρχείο Κ. Καραβίδα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, φάκελος 3.

Καραβίδας, Κ., 20/11/1922, «Η πατριωτική επανάστασις και τα κόμματα». *Κοινότης Α'* (8): 3 - 7.

Καραβίδας, Κ., 1926, «Η Μακεδονοσλαβική αγροτική κοινότης και η πατριαρχική οικογένεια εις την περιφέρειαν Μοναστηρίου». *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 6: 227 - 314.

Καραθεοδωρή, Κ., 1930, *Η Αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών*. Αθήνα.

Καραθεοδωρή-Ροδοπούλου Μ. και Δ. Καραστεργίου-Βασβατέκη, 2001, *Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή*. Αθήνα: Κάκτος.

Kartari, A., 1998, "Ideologie in der türkischen Ethnologie und Folkloristik", *Ethnologia Balkanica* 2: 57 - 68.

Κεχριώτης, Β., 2006, «Η ελληνική Σμύρνη: κοινότητες στο πάνθεον της Ιστορίας». Στο Μ.-Κ. Σμυρνέλη (επιμ.) *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη*; 75-92. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Kitromelides, P. and A. Alexandris, 1984-1985, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: the historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era". *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5: 9-44.

Κομνηνού, Μ., 1990, «Εισαγωγή: Η σκέψη του Καραβίδα και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών». Στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, 13-28. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κοντογιάννης, Π. Μ., (1921) 1995, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

Κυριακίδου-Νέστορος, Α., 1978, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*. Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη.

Κούπερ, Α., 1994, *Ανθρωπολογία και Ανθρωπολόγοι*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Κωστής, Κ., 1990, «Ο Καραβίδας και η 'ανακάλυψη' των χωρικών στη μεσοπολεμική Ελλάδα». Στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, 69-92. Αθήνα: Παπαζήσης.

Lewis, B., 1968, *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford: Oxford University Press.

Λουκάτος, Δ. Σ., 1968, *Λαογραφία - Εθνογραφία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ιωάννινα.

Μαρκέτος, Σ., 2007, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: μια πολιτική επιλογή», ανακοίνωση στο συνέδριο *Πανεπιστήμιο και Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 7 - 8 Ιουνίου 2007, Αθήνα.

Μαυρογορδάτος, Γ., 1990, «Ο Καραβίδας, θεωρητικός και ιδεολόγος του μικροαστισμού». Στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, 93-98. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μέγας, Γ. Α., 1967, «Λαογραφία, Εθνογραφία, Εθνολογία». *Πρακτικά Συνεδρίων του έτους 1966 της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*. Αθήνα.

Μερακλής, Μ., 1971, «Οι θεωρητικές κατευθύνσεις της λαογραφίας». *Λαογραφία ΚΖ*: 2 - 23.

Michailidis, I., 1998, 'The war of statistics: Traditional recipes for the preparation of the macedonian salad'. *East European Quarterly* 32(1): 9-21.

Μιχαηλίδης, Ι., 1999, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: η περίπτωση του Abecedar». Στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.) *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, 117-144. Αθήνα: ΚΕΜΟ - Κριτική.

Μιχαηλίδης, Ι., 2003, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912 - 1930)*. Αθήνα: ΚΕΜΟ - Κριτική.

Mouzelis, N., 1976, "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of Their Sociopolitical Situation during the

Interwar Period". *Comparative Studies in Society and History* 18(1): 85-105.

Μπουζάκης, Σ., 2006, *Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.

Nahum, H., 1997, *Juifs de Smyrne, XIXe-XXe siècle*. Paris: Aubier.

Νιτσιάκος, Β., 2008, *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*. Αθήνα: Κριτική.

Πάλλης, Α., 1925, *Στατιστική μελέτη περί φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912 - 1924*. Αθήνα.

Panopoulos, P. 2003, "Between self and others: the academic establishment of Greek Anthropology". Στο Drackle D., I.R. Edgar και T.K. Schoppers (επιμ.) *Educational Histories of European Social Anthropology*, 193-207. N.Y.: Berghahn Books.

Παπαταξιάρχης, Ε., 1999, «Η πανεπιστημιακή αποκατάσταση της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στην Ελλάδα» στο *Προοπτικές και μέλλον των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Παπαταξιάρχης, Ε., 2006, «Το καθεστώς της διαφορετικότητας στην ελληνική κοινωνία: υποθέσεις εργασίας». Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Περιπέτειες της ετερότητας*, 159-180. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Parla, T., 1980, *The Social and Political Thought of Ziya Gokalp*. Leiden: Brill.

Petmezas, S., 2007, "La 'commune grecque': une tentative d'histoire des fictions historiographiques". Στο Grivaud G. και Petmezas S. (επιμ.) *Byzantina et Moderna*, 205-230. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Πηνιάτογλου, Λ., 1943, "Κοινωνική Ανθρωπολογία (Τέχνη) και Ψυχανάλυσις", *Πρακτικά Συνεδρίων του Έτους 1943 της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 1943: 46-49.

Πυργιωτάκης, Ι., 2001, *Εκπαίδευση και κοινωνία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Shorter, F. C., 1985, "The Population of Turkey after the War of Independence". *International Journal of Middle East Studies* 17(4): 417-441.

Σιγάλας, Ν., 2001, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός». *Τα Ιστορικά* 34: 3-70.

Σιδερά-Λύτρα Π., Σιδεράς Α., Στάμου Γ. Θ., 2004, *Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή 50 Επιστολές προς συναδέλφους του στη Γοττίγγη (Göttingen)*. Θεσσαλονίκη: Ζήτος.

Σκαλιέρης, Γ. Κ., (1922) 1990, *Λαοί και φυλαί της Μικράς Ασίας. Μετά πινάκων και χαρτών*. Αθήνα: Εήσος.

Σκαλιέρης, Γ. Κ., 1995, *Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος: περί της εθνογραφικής, δημογραφικής και κοινωνικής συγκρότησης του Πόντου και της ποντιακής παφλαγονίας*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.

Σμυρνέλη, Μ. Κ. (επιμ.), 2006, *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη*; Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σολομωνίδης, Χ., 1961, *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα.

Σταματόπουλος, Δ., (υπό δημοσίευση), «Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής: από την μετανάστευση στην προσφυγιά». Στο Ε. Γαζή και Α. Λιάκος (επιμ.) *Προβλήματα της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Αθήνα.

(Συλλογικό), 2001, *Σμύρνη, η μητρόπολη του Μικρασιατικού ελληνισμού*. Αθήνα: Έφεσος.

Τουνταςάκη, Ε., 2003, «Ανθρωπολογία και Λαογραφία». *Δοκιμές* 11-12: 7-63.

Toynbee, A., 1970, *The Western question in Greece and Turkey*. N.Y.: Howard Fertig.

Τσιτσελίκης Κ. και Δ. Χριστόπουλος, 2008, «Από την εμπειρία της 'Κρητικής Πολιτείας' και της 'Μεγάλης Ιδέας' των αρχών του 20^{ου} στην 'πολυπολιτισμική κοινωνία' των αρχών του 21^{ου} αιώνα». Στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων*, 33 - 67. Αθήνα: ΚΕΜΟ - Κριτική.

Vermeulen H. F. και A. A. Roldan (επιμ.), 1995, *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. Λονδίνο: Routledge.

Wilkinson, H., 1951, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*. Liverpool: Liverpool University Press.

Φουκώ, Μ., 2002, *Για την υπεράσπιση της Κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Αρχειακό Υλικό

Αρχεία της Συγκλήτου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρακτικά Συνεδρίας Νο 26 της 4/6/1922.

Αρχείο Κ. Καραβίδα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φάκελοι Νο 3, 19, 20, 21, 22, 77, 78 (αρίθμηση 2007).